
Aramees in De Nieuwe Bijbelvertaling

Harry Sysling

In het Nieuwe Testament is een aantal woorden en uitdrukkingen te vinden die niet in het Grieks maar in het Aramees (in transcriptie) weergegeven zijn. Aan die Aramese woorden is in de meeste gevallen een vertaling of uitleg in het Grieks toegevoegd. Vaak betreft het uitspraken van Jezus, zoals het bekende *Talita koem* of het kruiswoord *Eloï, Eloï, lema sabachtani*. Maar Aramees is ook de titel (*rabboeni*) waarmee Jezus door anderen, Maria van Magdala en een blinde man, wordt aangesproken. Verder zijn er liturgische formules die in het Aramees zijn overgeleverd (*maranata*). Opmerkelijk is dat veel van deze Aramese woorden in *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) cursief gedrukt zijn, in tegenstelling tot andere Nederlandse vertalingen. In dit artikel willen we een aantal van deze Aramese termen wat nader onder de loep nemen. Maar eerst een paar opmerkingen over (1) de vraag of Jezus Aramees gesproken heeft en (2) de vraag waarom dit Aramees soms Hebreeuws genoemd wordt.

Aramees, Hebreeuws of Grieks?

Welke talen werden er in Palestina gesproken aan het begin van onze jaartelling? Of met andere woorden: welke taal sprak Jezus? Een veelbesproken vraag die niet zo eenvoudig te beantwoorden is. Aan de titels van geleerde artikelen die hierover zijn verschenen kan men al aflezen dat er meerdere antwoorden mogelijk zijn: ‘Did Jesus Speak Hebrew?’ ‘Did Jesus ever teach in Greek?’ ‘Did Jesus Speak Aramaic?’, om er willekeurig een paar te noemen.¹

We kunnen hier niet alle aspecten van dit vraagstuk bespreken, maar geven kort weer wat hierover de meest geaccepteerde opvattingen zijn.

De belangrijkste talen die in aanmerking komen zijn: Aramees,

Hebreeuws en Grieks. Teksten in het Aramees zijn al bekend in Palestina vanaf de negende eeuw voor Chr. Wat het Latijn was voor de westerse wereld, was het Aramees voor het Midden-Oosten. Rond het begin van onze jaartelling was Aramees vermoedelijk de belangrijkste gesproken taal, met name ook in Galilea en Samaria, het gebied waar Jezus leefde en werkte. Uit die periode zijn ons vele teksten bekend die in het Aramees geschreven zijn. Het meest gegeven antwoord op de vraag welke taal Jezus sprak is dan ook: Aramees.² Maar ook het Hebreeuws speelde een rol. Hoewel er lange tijd werd aangenomen dat het Hebreeuws in de eeuwen rond het begin van onze jaartelling niet langer een gesproken taal was, zijn er steeds meer bewijzen dat het Hebreeuws een levende en gesproken taal is geweest onder bepaalde lagen van de bevolking, met name in Jeruzalem en Judea. Ook diende het als literaire taal en als taal van synagoge en liturgie. In de rabbijnse tijd wordt het Hebreeuws dan ook *lesjon ha-qodesj*, ‘taal van het heiligdom’, genoemd. Tot de in het Hebreeuws geschreven teksten behoren vele documenten die deel uitmaken van de Dode Zeerollen, waaronder de zogenaamde Koperrol, geschreven in een vorm van Hebreeuws dat een voorstadium is van het latere Rabbijns Hebreeuws. Ook brieven van Bar-Kochba uit de jaren 132-135 na Chr. zijn in het Hebreeuws gesteld. Dan is er ook nog het Grieks als kanshebber. De invloed van het Grieks was met name in de Hellenistische steden sterk en misschien was een deel van de bevolking tweetalig. Dat het Grieks het joodse leven sterk heeft beïnvloed blijkt uit de vele grafinscripties in deze taal. Latijn was vooral de taal van de Romeinse overheersers, taal van het leger, van de Romeinse infrastructuur en van de wetgeving.

Samengevat: we weten weinig over de historische Jezus, maar op grond van het bovenstaande moeten we aannemen dat het Aramees naar alle waarschijnlijkheid de moedertaal van Jezus was. We kunnen vermoeden dat hij daarnaast ook Hebreeuws kende, de taal van de synagoge waarin hij onderricht gaf en de taal van de liturgie. Of hij Grieks gekend heeft, en zo ja in welke mate, valt niet met enige zekerheid te zeggen.

Dat het Aramees een belangrijke taal was, is ook duidelijk uit de vele Aramese namen die we tegenkomen in het Nieuwe Testament. Veel persoonsnamen zijn Aramees: Kefa (=Kefas), Marta, Tabita, en tal van namen die met *bar*, ‘zoon van’, beginnen, zoals Barabbas, Barjesus, Barjona, Barsabbas en Bartimeüs. Twee van Jezus’ leerlingen, Jakobus en Johannes, krijgen in het evangelie van Marcus (3:17) de bijnaam Boanerges. Dit wordt in het Grieks uitgelegd als ‘zonen van de donder’, maar in het Aramees heeft het eerder de betekenis ‘zonen van de woede’.³ Ook veel plaatsnamen zijn Aramees: Akeldama, Betesda, Bezata, Gabbata, Golgota en Opla. Bekend zijn Aramese woorden als Raka,

‘leeghoofd,’ ‘nietsnut’ (Matteüs 5:22) en Mammona (of Mammon, Matteüs 6:24).

‘In de Hebreeuwse taal’ – Hebreeuws of Aramees?

Wanneer er in het Nieuwe Testament Aramese woorden geciteerd worden, gebeurt dat vaak met de toelichting (*ho legetai*) *hebraïsti*, ‘(dat) in het Hebreeuws (heet ...)’ en variaties hierop. Dit is met name het geval in het evangelie van Johannes. Er wordt daar geregeld van bepaalde namen gezegd dat zij ‘in het Hebreeuws’ gesteld zijn, terwijl het toch duidelijk om Aramees gaat. In Johannes 5:2 is sprake van ‘een bad met vijf zuilengangen dat in het Hebreeuws Betzata heet’. In de handschriften bestaan verschillende varianten op deze naam (Betzata, Betsaida, Betesda), maar al deze namen zijn geen Hebreeuwse maar Aramese namen. In het verslag over het proces en de terechtstelling van Jezus vinden we opnieuw de uitdrukking ‘in het Hebreeuws’ bij twee Aramese woorden, namelijk Gabbata (Johannes 19:13, ‘op het zogeheten Mozaïekterras, in het Hebreeuws Gabbata’), en Golgota (Johannes 19:17, ‘naar de zogeheten Schedelplaats, in het Hebreeuws Golgota’). Dit laatste vers maakt duidelijk dat het hier om iets typerends voor Johannes gaat, want de andere evangelisten leiden de Griekse vertaling van het Aramees in met de woorden ‘wat vertaald is’, of vrijer weergegeven ‘wat in onze taal is’ (vgl. Marcus 15:22, ‘Ze brachten hem naar Golgota, wat in onze taal ‘schedelplaats’ betekent’).⁴ Ten slotte vinden we de woorden ‘in de Hebreeuwse taal’ ook in Johannes 20:16, maar in de NBV is dit in de vertaling niet weergegeven (zie verder beneden).⁵

Wat moeten we uit het voorgaande concluderen? Er zijn diverse pogingen geweest om aan te tonen dat het in veel van deze gevallen toch om Hebreeuwse uitdrukkingen ging, maar die pogingen waren, met een enkele uitzondering, niet erg succesvol. We moeten aannemen dat de schrijver voor zijn publiek geen onderscheid wil maken tussen Hebreeuws en Aramees, ook al omdat het om nauw verwante talen gaat.⁶ Ook de joodse historicus Flavius Josephus noemt typische Aramese woorden als ‘Sabbata’ en ‘Asartha’ Hebreeuws (Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* 1:33 ‘een woord dat in de Hebreeuwse taal “rust” betekent’; *Antiquitates Judaicae* 3:252 ‘dat de Hebreeuws sprekenden Asartha noemen’), al maakt hij elders wel degelijk verschil tussen ‘Syrisch’ (= Aramees) en Hebreeuws.⁷

Woorden en uitspraken van Jezus in het Aramees

Zoals we zagen komen er in de NBV Aramese uitspraken van Jezus voor die in de tekst gecursiveerd zijn. Wanneer we het Marcusevangelie volgen,

is dat allereerst het bekende *Talita koem* (Marcus 5:41). Jezus wekt de dochter van een zekere Jairus, leider van de synagoge, weer tot leven:

Hij pakte de hand van het kind vast en zei tegen haar: ‘*Talita koem!*’ In onze taal betekent dat: ‘Meisje, ik zeg je, sta op!’

Uit mijn jeugd herinner ik mij deze woorden als *Talita koemi*, en dat kan ook kloppen want dat is de lezing van een aantal Griekse handschriften, een lezing die we ook in de Statenvertaling vinden. De vorm *koemi* is grammaticaal de meest juiste (3^e pers. vrwl. van de imperatief) maar het is mogelijk dat in de spreektaal de uitgang *-i* was afgesleten, en er geen onderscheid werd gemaakt tussen de gebiedende wijs mannelijk en vrouwelijk.⁸ Wat hier verder opvalt is de vrije weergave in de Griekse vertaling: ‘Meisje, *ik zeg je*, sta op’. Door de toevoeging ‘ik zeg je’ wordt de gebiedende wijs versterkt en wordt benadrukt dat het hier om een gezagvol spreken van Jezus gaat.

Minder bekend is het Aramese woord dat we tegenkomen in Marcus 7:10-12. Jezus verwijt de Farizeeën dat zij een van de regels uit de tien geboden, ‘toon eerbied voor uw vader en moeder’, willen ontkrachten:

Heeft Mozes niet gezegd: “Toon eerbied voor uw vader en moeder” ... ? Maar u leert dat iemand tegen zijn vader of moeder mag zeggen: “Alles wat van mij is en voor u van nut had kunnen zijn is *korban*” (wat ‘offergave’ betekent), waarmee u hem niet toestaat nog iets voor zijn vader of moeder te doen ...

In de parallel van deze passage in Matteüs 15:5 ontbreekt het woord *korban* en is het vervangen door het Griekse woord voor ‘gave’. Jezus gebruikt hier een term die we ook tegenkomen in Misjna en Talmoud, in passages die handelen over het afleggen van geloftes. Het woord moet waarschijnlijk niet in zijn letterlijke betekenis (‘offergave’) opgevat worden, maar meer als een aanduiding van datgene wat, net als een offergave, absoluut bindend is. In die betekenis was het ook al aan de joodse historicus Flavius Josephus bekend.⁹ Oude Aramese grafinscripties uit het begin van de jaartelling laten zien dat het ook zoveel als ‘taboe’ kan betekenen, iets wat men beslist niet aan mag raken. De discussie tussen Jezus en de Farizeeën gaat hier kennelijk om de vraag of iets wat door een eed ‘afgezonderd’ is, dat wil zeggen aan niemand anders toekomen mag, al of niet ondergeschikt is aan de regel dat een mens voor zijn ouders zorg te dragen heeft.

In hetzelfde hoofdstuk van Marcus wordt verteld hoe Jezus een man geneest die doof is en gebrekkig spreekt (Marcus 7:33-34):

Hij nam de man apart, weg van de menigte, stak zijn vingers in diens oren en raakte met speeksel zijn tong aan. Hij sloeg zijn blik op naar de hemel, zuchtte diep en zei tegen hem: '*Effata!*' wat betekent: 'Ga open!' Meteen gingen zijn oren open, zijn tong kwam los en hij kon normaal spreken.

Hoewel beweerd is dat *Effata* ook een transcriptie van het Hebreeuws kan zijn, is toch de algemene opvatting dat het hier gaat om Aramees. De vorm is een gebiedende wijs enkelvoud, met als betekenis 'word geopend' of 'ga open'.¹⁰

Verschillende Aramese woorden komen voor in het lijdensverhaal. Wanneer Jezus, vlak voor zijn veroordeling en kruisiging, met zijn leerlingen in de hof van Getsemane komt, trekt hij zich terug om te bidden omdat hij onrustig en angstig is. Hij richt zich dan tot zijn hemelse vader met de woorden (Marcus 14:36):

'*Abba*, Vader, voor u is alles mogelijk, neem deze beker van mij weg.'

Het Aramese *abba* wordt hier onmiddellijk gevolgd door de vertaling ervan in het Grieks zonder de toevoeging 'dat betekent', of 'dat is vertaald'. Het komt in deze vorm ook voor in de brieven van Paulus (Romeinen 8:15 en Galaten 4:6), waar het een liturgische formule is geworden. Ook in latere rabbijnse teksten is deze aanspraak van God als 'vader' te vinden.

Bekend zijn de Aramese woorden die Jezus aan het kruis spreekt wanneer hij in doodsnood God aanroept en de omstanders denken dat hij om Elia roept (Marcus 15:34):

Op het middaguur viel er een duisternis over het hele land, die drie uur aanhield. Aan het einde daarvan, in het negende uur, riep Jezus met luide stem: '*Eloï, Eloï, lema sabachtani?*', wat in onze taal betekent: 'Mijn God, mijn God, waarom hebt u mij verlaten?'

Het zal sommigen opvallen dat deze woorden in het evangelie van Matteüs anders overgeleverd zijn, namelijk als '*Eli, Eli, lema sabachtani?*'

Hoewel *Eloi* beter Aramees is, is *Eli* beslist mogelijk. Het komt ook voor, misschien als een hebraïsme, in de Aramese vertalingen van het Oude Testament. Het sluit bovendien beter aan bij de vraag van de omstanders of Jezus hier niet Elia aanroept. Nog weer anders is de formulering die we wellicht kennen uit de Matthäus Passion: *Eli, Eli, lama asabthani?*, naar de weergave van deze woorden in de vertaling van Luther. Dit is zowel in Matteüs als in Marcus de lezing van een belangrijk handschrift (*lama zaftani*). In dat handschrift is kennelijk gepoogd nauwer aan te sluiten bij de Hebreeuwse woorden van Psalm 22:1, het vers dat Jezus hier aanhaalt.

Andere Aramese woorden die gecursiveerd zijn in de NBV

Tweemaal wordt Jezus in het Nieuwe Testament aangesproken met de titel *Rabboeni*. In Marcus 10:51 wordt verhaald hoe een blinde bedelaar, Bartimeüs genaamd, reageert op Jezus' vraag, 'Wat wilt u dat ik voor u doe?':

De blinde antwoordde: '*Rabboeni*, zorg dat ik weer kan zien.'

Deze zelfde aanspraak vinden we bij Johannes (20:16), wanneer Jezus, opgestaan uit het graf, verschijnt aan Maria uit Magdala. Zij veronderstelt eerst dat hij de tuinman is, maar als hij tot haar spreekt, herkent ze hem:

Ze draaide zich om en zei: '*Rabboeni!*' (Dat betekent 'meester'.)

De Griekse tekst heeft hier als in eerdere voorbeelden de uitdrukking (*legei autoi*) *hebraïsti* en dit ontbreekt naar mijn mening ten onrechte in de NBV-vertaling, die zou moeten luiden: 'Ze draaide zich om en zei in het Hebreeuws ...'. Het Aramese *rabboen*, 'heer', 'meester' (in latere teksten meestal *ribboen*) komt in de rabbijnse literatuur vooral voor als titel voor God ('heer / meester van de wereld').

Tot de Aramese woorden in het Nieuwe Testament behoort verder de liturgische formule *Maranata*. In 1 Korintiërs 16:22 gebruikt Paulus deze uitdrukking in een afscheidsgroet met een bittere toon:

Als iemand de Heer niet liefheeft – hij zij vervloekt! *Maranata!*

Opmerkelijk is dat hier geen uitleg van deze Aramese woorden wordt gegeven in het Grieks. Blijkbaar veronderstelt Paulus dat de Korintiërs met deze woorden bekend zijn. Het Aramese woord kan op twee manieren verklaard worden en wel als *maran ata*, 'onze Heer komt / is

gekomen!’, als een soort belijdenis, of als *marana ta*, ‘onze Heer, kom!’, als een vorm van gebed.¹¹ Uit Aramese teksten die behoren tot de Dode Zeerollen is gebleken dat de lange vorm *marana*, voor ‘onze Heer’ er voorkomt en wellicht heeft het daarom de voorkeur te lezen *marana ta*, ‘onze Heer, kom.’¹²

We hebben in het voorgaande een aantal Aramese woorden en uitdrukkingen in het Nieuwe Testament bekeken die in de NBV gecursiveerd zijn. Daaronder zijn bekende en minder bekende uitspraken van Jezus. Het roept natuurlijk nieuwe vragen op: waarom zijn juist deze woorden weergegeven in het Aramees en andere niet? Zijn deze Aramese woorden authentiekter dan andere woorden van Jezus? Zijn sommige evangeliën oorspronkelijk in het Aramees geschreven? Maar dat alles is weer een verhaal apart.

Noten

- 1 J.A. Emerton, ‘Did Jesus Speak Hebrew?’ *Journal of Theological Studies* 12 (1961), 189-202; S.E. Porter, ‘Did Jesus ever teach in Greek?’ *Tyndale Bulletin* 44 (1993), 199-235; R.O.P. Taylor, ‘Did Jesus Speak Aramaic?’ *Expository Times* 56 (1945), 95-97.
- 2 Waarschijnlijk was dit het specifieke dialect van Galilea, het Galilees-Aramees. Door dit dialect komt aan het licht dat Petrus ook hoort ‘bij die Jezus uit Galilea’ (vgl. Matteüs 26:73 ‘trouwens, je accent verraadt je’; zie ook Marcus 14:70, Lucas 22:59).
- 3 Wanneer Boanerges tenminste teruggaat op het Aramese *bene rogza*. Het is ook geïnterpreteerd als *bene rigsja*, ‘zonen van het tumult’. Waarom zij zo genoemd worden is niet geheel duidelijk. Volgens sommigen vanwege hun opvliegende karakter (vgl. Lucas 9:54).
- 4 Zie ook Matt. 27:33 (‘Zo kwamen ze bij de plek die Golgota genoemd wordt, wat ‘schedelplaats’ betekent’); vgl. Lucas 23:33 (‘Aangekomen bij de plek die de Schedelplaats heet’).
- 5 Buiten het Johannesevangelie komt de uitdrukking nog voor in de Openbaring van Johannes (16:16, ‘Ze brachten hen bijeen op de plaats die in het Hebreeuws Harmagedon heet’). Maar hier gaat het ook werkelijk om Hebreeuws, want Harmagedon kan afgeleid worden van het Hebreeuwse *har Megiddon*, ‘het gebergte van Megiddo’.
- 6 In de vroeg-christelijke kerk is er sprake van botsingen tussen Joden die Grieks spreken en zij die Hebreeuws gebruiken (Hand. 6:1, NBG-vertaling 1951 ‘ontstond er gemor bij de Grieks sprekenden tegen de Hebreëën’). Om duidelijk te maken dat ook de Griekstaligen Joden zijn spreekt de NBV echter over Aramees sprekenden.
- 7 Vgl. Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* 10.1.2; 12.2.1.

-
- 8 De lezing *rabbi tabita* (*koumi*) in een enkel handschrift is vermoedelijk een verschrijving uit *rabita*, een meer algemeen Aramees woord voor 'jong meisje'.
 - 9 Flavius Josephus, *Contra Apionem* 1:167; *Antiquitates Judaicae* 4:73.
 - 10 In het Hebreeuws zou het gaan om de pass. vorm van het verbum *patach*. De voorkeur verdient het te zien als een Aramese imperativus van de *'itpa'el* van het verbum *petach*, met assimilatie van de *taw*.
 - 11 Vgl. Openbaring 22:20 'Kom, heer Jezus!'
 - 12 Zie ook Didache 10:6 ('Is iemand heilig, laat hij komen, is hij het niet, laat hij berouw tonen. Maranata. Amen').

Geraadpleegde literatuur

- G. Dalman, *Die Worte Jesu*, Leipzig 1898.
- J.A. Fitzmyer, *A Wandering Aramean. Collected Aramaic Essays*. Missoula, Montana 1979.
- L.I. Levine (ed.), *The Galilee in Late Antiquity*. New York and Jerusalem 1992.
- J.P. Meier, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus*. Volume One, New York etc. 1991, 253-68.
- A. Meyer, *Jesu Muttersprache*. Freiburg i. B. und Leipzig 1896.
- Ch. Rabin, 'Hebrew and Aramaic in the First Century' in S. Safrai and M. Stern (eds.) *The Jewish People in the First Century*. Vol. 2, Amsterdam 1976, 1007-1039.
- A. Sáenz-Badillos, *A History of the Hebrew Language*. Cambridge 1993.

Dr. H. Sysling is als oudtestamenticus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.